

казано, що всі існуючі підходи до управління комплексом у вимірах сталості можна згрупувати в межах таких концептуальних систем: консервативна (орієнтована на використання усталених підходів до управління ВГК); адаптивна (поєднання як існуючих напрацювань — консервативних підходів — так і новітніх — інноваційних принципів організації діяльності); інноваційна (використання новітніх підходів до управління комплексом). Визначено змістовні характеристики (мету, цілі і завдання) системи управління сталим розвитком ВГК. Запропоновано концептуальні підходи до формування системи управління. Показано, що для свого ефективного функціонування система управління передбачає виділення операційного, аналітично-моніторингового та ресурсної підтримки.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на визначення можливостей імплементації пропозицій до наявної системи управління водним комплексом, дослідження ресурсної підтримки цього процесу тощо.

УДК 330.15 : 338.22

ЕКОНОМІЧНА СУТНІСТЬ РОЗВИТКУ РЕКРЕАЦІЙНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

В.Ю. Штукмейстер

заступник директора з маркетингу

Інституту захисту рослин НААН

Розглянуто теоретичні питання розвитку рекреаційного природокористування. Визначено сутність понять «рекреація», «рекреаційне природокористування», «розвиток рекреаційного природокористування». Охарактеризовано поняття «розвиток» та визначено його складові, наведено класифікацію видів рекреаційного природокористування.

Ключові слова: *рекреація, природокористування, рекреаційне природокористування, розвиток, розвиток рекреаційного природокористування, сталий розвиток, ефективний розвиток.*

Нині рекреація постає глобальним явищем, що має стабільні темпи зростання, тому її вважають одним із перспективних напрямів суспільно-економічного розвитку.

В умовах все більшої самостійності управління регіонами необхідно обґрунтувати основні напрямки розвитку рекреаційного природокористування. Майже кожний регіон України має негативні дані про стан здоров'я населення. Так за останні 10 років збільшилася кількість захворювань пов'язаних із соціальними та професійними напрямками. У зв'язку з такими тенденціями особливо гостро стоїть питання про охорону навколишнього природного середовища. Для вирішення цих проблем слід про-

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Скібіцький О.М.* Антикризисний менеджмент: Навч. посібник / О.М. Скібіцький. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 568 с.
2. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: національна доповідь / За ред. акад. НАН України Е.М. Лібанової, акад. НААНУ М.А. Хвесика — К.: ДУ ІУПСР НАН України, 2014. — 776 с.
3. *Сташук В.* Актуальні проблеми управління водними ресурсами в сучасних умовах / В. Сташук // Водне господарство України. — 2003. — № 1–2. — С. 2–6.
4. *Сташук В.* Зміни у законодавстві у частині управління водними ресурсами / В. Сташук, М. Хорев // Водне господарство України. — 2014. — № 1 (109). — С. 2–6.
5. Формування моделі управління природними ресурсами в ринкових умовах господарювання: монографія / За заг. ред. д.е.н., проф., акад. НААН України М. А. Хвесика. — К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. — 305 с.

аналізувати широке коло питань, пов'язаних з рекреаційним природокористуванням та його розвитком. Отже, забезпечення раціонального розвитку стає невід'ємною умовою рекреаційного природокористування.

Є велика кількість досліджень вітчизняних і зарубіжних учених присвячених рекреаційному природокористуванню та його розвитку. Питанням рекреаційного природокористування присвячені праці таких науковців як П. Я. Бакланов [7], Н.В. Фоменко [4], М.М. Покоłodна [10], В.С. Преображенский [18]. Проблеми розвитку рекреаційного природокористування відображені у працях О.А. Воробйової [19], Б.М. Данилишина, С.І. До-

рогунцова та В.С. Міщенко [20], В.Я. Шевчук [21], З.В. Герасимчук [22], Л.Г. Мельник [23] та інших дослідників.

Враховуючи нестабільність і динамічність економічних процесів, питання розвитку рекреаційного природокористування потребують детальнішого дослідження для подальшого пошуку найбільш ефективних та збалансованих його напрямів.

Саме тому в статті проаналізовано сутність рекреаційного природокористування, визначено складові та види його розвитку в сучасних умовах.

Раціональне використання рекреаційних ресурсів стає ключовою проблемою рекреаційного природокористування, оскільки сприяє збереженню цих ресурсів та ефективному розвитку рекреаційного природокористування. Розглянемо спочатку сутність поняття «рекреація». Це можна представити системою заходів, пов'язаних з використанням вільного часу людей для їхнього оздоровлення, культурно-ознайомлювальної та спортивної діяльності на спеціалізованих територіях, які розташовані поза їхнім постійним помешканням [1–3; 18]. Крім того, рекреація — вид діяльності, який має чітко виражену природно-ресурсну орієнтацію [4]. Але таке визначення не повністю розкриває усю сутність цього поняття. У поняття «рекреація» включають розширене відтворення фізичних, інтелектуальних та емоційних сил; відновлення та будівництво природного середовища, збереження місцевостей з культурно важливим значенням; це також найбільший сегмент індустрії дозвілля, що швидко розвивається й пов'язана з участю населення в активному відпочинку на відкритому повітрі; цивілізований відпочинок, що забезпечується різними видами профілактики захворювань у стаціонарних умовах екскурсійно-туристични-

ми заходами, в процесі занять фізичними вправами. Як бачимо, якщо йдеться про рекреацію, то це вже стосується «відтворення» не тільки емоційних, інтелектуальних та фізичних сил людини, а й оригінального середовища, екосистеми, парку архітектури, всього що пов'язано з діяльністю людини (рис 1.).

Отже, еволюція суспільних цінностей суттєво змінила уявлення про місце рекреації в суспільно-економічному житті завдяки зростанню її ролі у відтворенні життєвих сил людей, впливу на територіальний поділ праці, піднесенню економіки окремих регіонів внаслідок використання природних рекреаційних ресурсів, які є суттєвою складовою природно-ресурсного потенціалу України та мають високу екологічну, соціальну цінність, забезпечують не лише задоволення рекреаційних потреб, а й збереження особливих атракцій регіонів [5].

Розвиваючи рекреацію як одну з галузей народного господарства, необхідно враховувати те, що вона впливатиме на навколишнє природне середовище та подекуди спричинювати негативний вплив на нього, а це призводить до зміни в ґрунтово-рослинному комплексі та ґрунтовій фауні, проникнення чужих, шкідливих видів живих організмів, порушення сезонної ритміки рослин та ін. А оскільки в процесі рекреації природа виступає одним з провідних факторів відпочинку і оздоровлення, відновлення фізичних і нервово-психічних сил людини, то, посиленої уваги потребують питання, пов'язані з природокористуванням.

Природокористування можна розглядати, з одного боку, як основну форму взаємодії суспільства і природного середовища, яка реалізується через систему заходів, спрямованих на освоєння, використання, перетворення, відновлення та охорону природних ресурсів, і

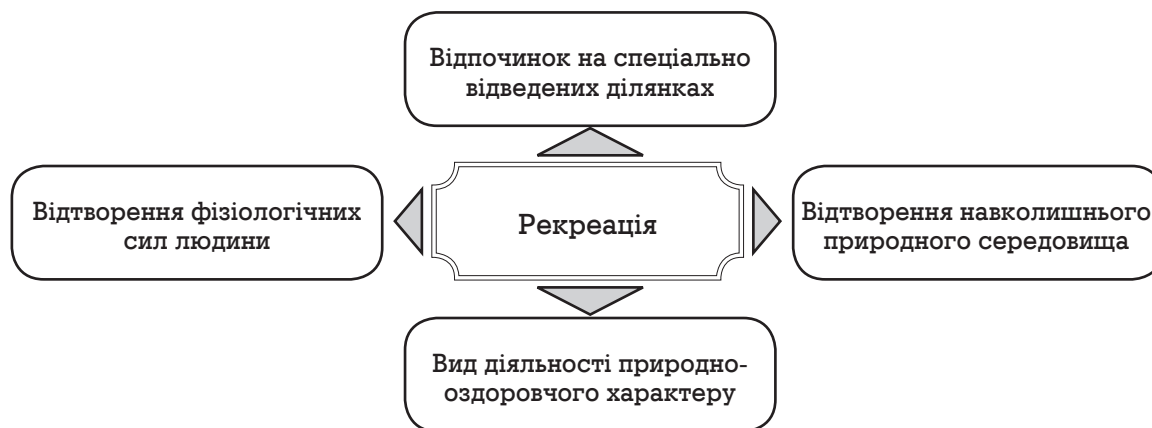

Рис. 1. Сучасне трактування поняття «рекреація»

відображає зв'язки між виробництвом, населенням і навколишнім природним середовищем [4, 6, 7]. Таким чином, за таким трактуванням природокористування розглядається як взаємодія двох систем: природної та суспільної, чи соціально-економічної.

З іншого боку, природокористування можна представити як сферу виробничої та наукової діяльності, всю сукупність засобів, які застосовує суспільство задля комплексного вивчення, освоєння, використання, відновлення, поліпшення й охорони природного середовища та природних ресурсів з метою розвитку продуктивних сил, забезпечення сприятливих умов життєдіяльності людини [8–11]. У цьому випадку природокористування пов'язане з діяльністю людини, спрямовану на вивчення, освоєння, використання, відновлення природного середовища задля забезпечення сприятливих умов життєдіяльності.

З правової точки зору, природокористування — це закріплення в системі законодавства економічних заходів та стимулів, спрямованих на забезпечення охорони навколишнього природного середовища, екологічної безпеки та організованого раціонального природокористування [12]. Крім того, природокористування забезпечує задоволення природних потреб людини, а спеціальне природокористування регламентується законодавчо і закріплює право фізичних та юридичних осіб на використання природних ресурсів [13, с. 105].

Ю.І. Михайлов [26] та Ю.П. Куражковський [25] розглядають природокористування як експлуатацію природних ресурсів людиною, виділяючи при цьому як основні етапи добуток, перероблення і використання, а вчені В.П. Каракін та А.С. Шейнгауз [24], П.Я. Бакланов, П.Ф. Бровко, Т.Ф. Воробйова [7] стверджують, що процес природокористування повинен враховувати оцінку впливу суспільства на природу.

Ми погоджуємося з думкою науковців [7], що природокористування в цілому можна представити у вигляді піраміди, яка складається з прямих дій людини, пов'язаних з експлуатацією природних ресурсів, а також з наслідків дій людини, що забезпечують взаємодію суспільства з природними ресурсами і природним середовищем.

Таким чином, під природокористуванням розуміють різні форми безпосередньої взаємодії людини та природних систем, процеси у відповідних просторово-часових масштабах з метою отримання суспільно значущих продуктів, а також особливості використання суспільством природних ресурсів для досягнення цілей соціально-економічного розвитку. За умов

збалансованої взаємодії суспільства і природи та зростання потреб суспільства в рекреації виникає об'єктивна необхідність у планомірному використанні природних багатств для задоволення потреб, тобто в організації особливого виду природокористування — рекреаційного.

Рекреаційне природокористування є складовою загальної системи природокористування. Спираючись на визначення поняття природокористування, можна характеризувати рекреаційне природокористування як раціональне використання природних ресурсів для задоволення рекреаційних потреб людини. Рекреаційне природокористування у вигляді цілісного процесу, описують М.М. Покоłodна [10], М.С. Нудельман [14], Н.В. Фоменко [3], зазначаючи, що він поєднує в собі організацію рекреаційної діяльності на основі використання природних ресурсів і умов, задоволення рекреаційних потреб населення і запобігання негативним змінам у довкіллі під впливом рекреаційної діяльності.

Черчик Л.М. [15] трактує рекреаційне природокористування як динамічну відкриту систему, в межах якої відбувається взаємодія людини і природного середовища щодо використання його рекреаційних властивостей. В.Л. Петранівський та М.Й. Рутинський [16] визначають рекреаційне природокористування як комплекс заходів, пов'язаних із використанням природних ресурсів з метою оздоровлення людини, відновлення її фізичного та психологічного самопочуття, розширення екологічного і культурного світогляду.

З правової точки зору, С.М. Імашев [17, с. 56] розглядає право рекреаційного природокористування як сукупну діяльність по формуванню і використанню рекреаційного середовища, підкреслюючи, що об'єкти природи є рекреаційними ресурсами тоді, коли вони розглядаються з позицій організаторів відпочинку.

Узагальнюючи вищевказані визначення, можемо характеризувати рекреаційне природокористування як діяльність, спрямовану на використання рекреаційних ресурсів для задоволення потреб населення в соціальних, культурних, фізіологічних та інших потребах, з метою отримання економічної або соціальної вигоди, при раціональному природокористуванні та збереженні екологічних та природних властивостей навколишнього природного середовища.

Оскільки, рекреаційне природокористування здійснюється на конкретних територіях з певними соціально-економічними та природними умовами й має свої особливості, то М.М. Покоłodна [10] Виділяє такі з них:

1) рекреаційне природокористування, як і інші його види, орієнтоване на використання природних ресурсів, але для отримання рекреаційних послуг споживач повинен дістатися до місця розташування рекреаційних ресурсів, тому споживання їх відбувається в місці їхньої локалізації і не супроводиться їх вилученням з природного середовища;

2) природні ресурси визначають рекреаційне використання території та форми рекреаційної діяльності;

3) у частку рекреації припадає провідна роль у використанні природних комплексів та їхніх елементів, які раніше не були задіяні в господарському обігу;

4) рекреація — це багатоцільовий вид природокористування, що задовольняє вимоги різних груп рекреантів та оптимально взаємодіє з іншими видами природокористування.

Сама ж система рекреаційного природокористування формується під впливом зростаючих потреб суспільства в рекреаційних послугах та рівня придатності природно-ресурсного потенціалу території для рекреаційного використання [16]. Тому рекреаційне природокористування повинно розвиватися з позицій раціональності використання, збереження та відтворення природних ресурсів, за науково обґрунтованою технологією, що не призводить до «перезавантаження» території.

Як бачимо, рекреаційне природокористування є невід'ємним елементом господарства держави, спрямоване на стимулювання та розвиток ключових галузей, виступає каталізатором соціально-економічного розвитку, сприяє поліпшенню якості життя населення, та має спиратися на позиції раціонального природокористування, щоб отримати максимально можливий економічний ефект при мінімальном екологічному збитку. Тому, головним завданням рекреаційного природокористування має бути вивчення структури, динаміки та прогноз розвитку соціальних, культурних, природних, економічних напрямів відповідно до інтересів людини.

Сама ж діяльність рекреаційного природокористування повинна будуватися, виходячи з потреб у рекреації суспільства та ощадливого використання природних ресурсів без нанесення значної шкоди навколишньому природному середовищу. У сучасних умовах рекреаційне природокористування включає не тільки економічну, соціальну та екологічну складові, й інноваційну, тому все гостріше постає питання про вичерпність природних ресурсів, та необхідність їх підтримання чи заміни. А зробити це можна за допомогою досягнень наукових досліджень у рамках інновацій щодо використання рекреаційних ресурсів.

Зараз економіка перебуває в умовах високої швидкості змін, нестабільності та невизначеності, а це впливає на розвиток усіх суб'єктів. Тому для забезпечення процесу необхідного розвитку треба раціонально використовувати ресурси, поліпшувати якість продукції та послуг.

Аналіз існуючих точок зору дає змогу виділити такі основні напрями трактування поняття «розвиток»: 1) це процес, пов'язаний з якісними та кількісними змінами [27–29]; 2) це процес, що характеризує перехід з одного стану до іншого, більш досконалого [23; 30; 31]; 3) це процес, внаслідок якого задовольняються потреби підприємства та суспільства [32–34]; 4) це процес, що стосується якісних перетворень [35; 36]. Крім того, необхідно сказати й про такі точки зору, які розглядають процес розвитку виходячи з циклічності. Так Н.Д. Кондратьєв [37] акцентує увагу на циклічній регулярності, у ході якої на зміну фаз зростання певних показників приходять фази їхнього відносного спаду. І. Адізес [38], говорячи про підприємство порівнює його з живим організмом, який проходить відповідні стадій розвитку, а І.Ю. Панов [39] вважає, що розвиток — це такий феномен, що відбувається по спіралі. Подібний акцент на циклічний характер розвитку простежується також і в дослідженнях О.Є. Кузьміна [40], який обґрунтовує, що особливості діяльності підприємства залежать від стадії його життєвого циклу.

Таким чином, термін «розвиток» можна визначити як сукупність змін, що постійно відбуваються в процесі або явищі при переході від одного стану до іншого, від простішого до досконалішого (рис. 2).

Характеризуючи поняття розвитку, пропонується розуміти його як довготривалу сукупність процесів кількісних та якісних змін у діяльності, які приводять до поліпшення стану шляхом збільшення потенціалу, адаптації до зовнішнього середовища, що сприяє підвищенню життєздатності. Виділяють так складові розвитку: кількісні та якісні зміни, що призводять до поліпшення; процесність яка характеризується довготривалістю; сукупність процесів, які сумарно ведуть до збільшення потенціалу, а це дає можливість адаптуватися до зовнішнього середовища формуючи внутрішню інтеграцію, що в свою чергу, створює здатність до протидії зовнішнім негативним впливам та підвищує життєздатність.

Розглядаючи розвиток рекреації, пов'язаний з природокористуванням, важливими є питання, які стосуються зростання обсягів рекреаційного природокористування при збільшенні попиту на рекреаційні ресурси, тому необхідно

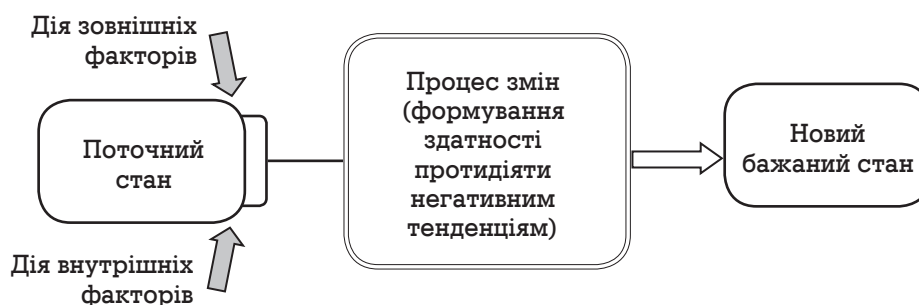

Рис. 2. Схема розвитку

розглядати їх у взаємодії суспільства і природи, а це розширює вплив людини на природу, що іноді призводить до негативних наслідків. Тому при здійсненні діяльності, пов'язаної з рекреаційним природокористуванням, потрібно усвідомлювати про необхідність збереження природного середовища при зростаючому значенні його рекреаційної функції. Виходячи з різноманітних типів розвитку, які характеризуються різними ознаками, пропонується для розвитку рекреаційного природокористування виокремити такі типи:

1) за масштабами розвитку: локальний, регіональний, загальнодержавний та глобальний характер;

2) залежно від швидкості розвитку: еволюційний та революційний;

3) за характером упроваджуваних змін: традиційний, інноваційний;

4) залежно від характеру змін: спрямований, циклічний, спіральний розвиток;

5) за станом розвитку: раціональний, нераціональний, збалансований;

6) залежно від збалансованості розвитку: стійкий та нестійкий;

7) за часом дії: ретроспективний, поточний, перспективний розвиток;

8) за наслідками діяльності: ефективний, безкризовий, критичний, катастрофічний;

9) за рівнем розвитку: високий, середній низький.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження сутності термінів «рекреація», «рекреаційне природокористування» та «розвиток рекреаційного природокористування» з позицій поглядів різних науковців дає підстави зробити висновок про те, що немає єдиної думки стосовно визначення зазначених понять, тому на сучасному етапі це потребує уточнення та розкриття. В роботі запропоновано класифікацію розвитку рекреаційного природокористування, яка докладніше розкриває сутність розвитку та дає можливість ефективніше ним управляти. Результати дослі-

дження підтверджують, що в наш час потрібен якісно новий підхід до розвитку рекреаційного природокористування, що забезпечить необхідну якість розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вільна енциклопедія «Вікіпедія». — Електронний ресурс. — Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org>.
2. Рекреация: Экологический словарь. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://encdic.com>.
3. Рекреация. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://vseslova.com.ua>.
4. *Фоменко Н.В.* Рекреаційні ресурси та курортологія / Н.В. Фоменко. — К.: Центр навчальної літератури, 2007. — 312 с.
5. *Черчик Л.М.* Формування ринкових відносин у рекреаційному природокористуванні: Монографія — Луцьк: ЛДТУ, 2006. — 352 с.
6. *Кусков А.С.* Рекреационная география: Учеб.-метод. комплекс / А.С. Кусков. — М.: Флинта; Изд. Москов. психолого-социального ин-та, 2005. — 493 с.
7. *Бакланов П.Я.* Региональное природопользование Текст: Методы изучения, оценки и управления / П.Я. Бакланов [и др.]; ред. П.Я. Бакланов, В.П. Каракин. — М.: Логос, 2002. — 159 с.
8. Природокористування. Вільна енциклопедія «Вікіпедія». — Електронний ресурс. — Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org>.
9. *Олійник Я.Б.* Основи екології: Підручник / Я.Б. Олійник, П.Г. Шищенко, О.П. Гавриленко. — К.: Знання, 2012. — 558 с.
10. *Покоłodна М.М.* Конспект лекцій з дисципліни «Рекреаційні комплекси світу (в тому числі туристичні ресурси України) / М.М. Покоłodна, І.Л. Полчанінова — Х.: ХНАМГ, 2012. — 174 с.
11. *Стафійчук В.* Рекреологія: Навч. посібник / В. Стафійчук. — Львів: Знання, 2005. — 259 с.
12. *Комарницький В.М.* Екологічне право / В.М. Комарницький, В.І. Шевченко, С.В. Єлькін. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://textbooks.net.ua>.
13. *Арустамов Э.А.* Природопользование: Учебник / Э.А. Арустамов. — [5-е изд., перераб. и доп.]. — М.: Издат.-торг. корпорация «Дашков и Ко», 2003. — 312 с.

14. Социально-экономические проблемы рекреационного природопользования / М.С. Нудельман — К.: Наук. думка, 1987 <http://buklib.net>.
15. Черчик Л.М. Ринкові трансформації у рекреаційному природокористуванні / Л.М. Черчик // Опубліковано Блог Східноєвропейського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://cherchukl.blogspot.com>.
16. Петранівський В.Л. Туристичне краєзнавство: Навч. Посібник / В.Л. Петранівський, М.Й. Рутинський. — Львів: Знання, 2006. — 168 с.
17. Ивашев С.М. Право рекреационного природопользования (некоторые аспекты теории): Дис. канд. юрид. наук. — Алма-Ата, 1991.
18. Преображенский В.С. Теоретические основы рекреационной географии. Ред. В.С. Преображенский. — М.: Наука, 1975. — 224 с.
19. Проблеми природокористування та сталого розвитку в рекреаційно-туристичній сфері: монографія / О.А. Воробйова, І.М. Дишловий, С.К. Харічков; НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-екол. дослідж. — Одеса: [ІПРЕЕД НАН України], 2009. — 374 с.
20. Данилишин Б.М. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Б.М. Данилишин, С. І. Дорогунцов, В.С. Міщенко. — К., 1999. — 716 с.
21. Шевчук В.Я. Макроекономічні проблеми сталого розвитку / В. Я. Шевчук. — К.: Гео-принт, 2006. — 200 с.
22. Герасимчук З.В. Стимулювання сталого розвитку регіону: теорія, методологія, практика: Монографія / З.В. Герасимчук, В.Г. Поліщук. — Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2011. — 516 с.
23. Мельник Л.Г. Поняття про сталий розвиток / Л.Г. Мельник // Основи стійкого розвитку. — Суми: Університетська книга, 2007. — С. 411–442.
24. Каракін В.П., Шейнгауз А.С. Оценка остроты проблем рационального природопользования // География и природ. Ресурсы. — 1988. — № 3. — С. 14–20.
25. Куражковский Ю.Н. Очерки природопользования / Ю.Н. Куражковский. — М.: Мысль, 1969. — 272 с.
26. Михайлов Ю.П. Географические грани процесса природопользования / Ю.П. Михайлов // География и природ. ресурсы. — 1980. — № 3. — С. 159–164.
27. Розвиток. Вільна енциклопедія «Вікіпедія». — Електронний ресурс. — Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org>.
28. Іванчук К.О. Теоретичні підходи до визначення сутності категорії «розвиток підприємства» / К.О. Іванчук. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua>.
29. Кифияк В. Теоретичні основи визначення категорії «розвиток підприємства» / В. Кифияк // Економічний аналіз. — 2011. — Вип. 8, Ч. 2. — С. 190–194.
30. Cambridge Dictionaries Online. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://dictionary.cambridge.org>.
31. Расвнева О.В. Управление развитием предприятия: методология, механизмы, модели: Монография / О.В. Расвнева — Х.: ВД «ИНЖЕК», 2006. — 496 с.
32. Афанасьев Н.В. Управление развитием предприятия: монография / Н.В. Афанасьев, В.Д. Рогожин, В.И. Рудык. — Х.: ИД «ИНЖЭК», 2003. — 184 с.
33. Моделирование управления развитием предприятий на основе согласования интересов экономических субъектов / А.И. Пушкарь, Л.В. Потрашкова // Экономич. кибернетика. — 2003. — № 1/2. — С. 22–33.
34. Базилевич Л.А. Автоматизация организационного проектирования / Л.А. Базилевич. — Л.: Машиностроение, 1989. — 176 с.
35. Ерохина Е.А. Теория экономического развития: системно-синергетический подход / Е.А. Ерохина. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://eklit.agava.ru>.
36. Побережний Р.О. Основні напрямки розвитку підприємств машинобудування / Р.О. Побережний // Вісн. нац. техніч. ун-ту «ХПІ». — Харків, 2012. — № 13. — С. 90–100.
37. Цикли Кондратьєва. Вільна енциклопедія «Вікіпедія». — Електронний ресурс. — Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org>.
38. Управление жизненным циклом корпорации / И. Адизес; пер. с англ. под ред. А. Сеферяна. — СПб.: Питер, 2007. — 384 с.
39. Панов И.Ю. Формационное развитие бизнес-процессов / И.Ю. Панов // Российское предпринимательство. — 2008. — Вып. 2. — № 11. — С. 50–52.
40. Кузьмін О.Є. Основи менеджменту: Підручник / О.Є. Кузьмін, О.Г. Мельник. — К.: ТОВ «Академвидав», 2003. — 416 с.